המהפכה הצרפתית ורישומה

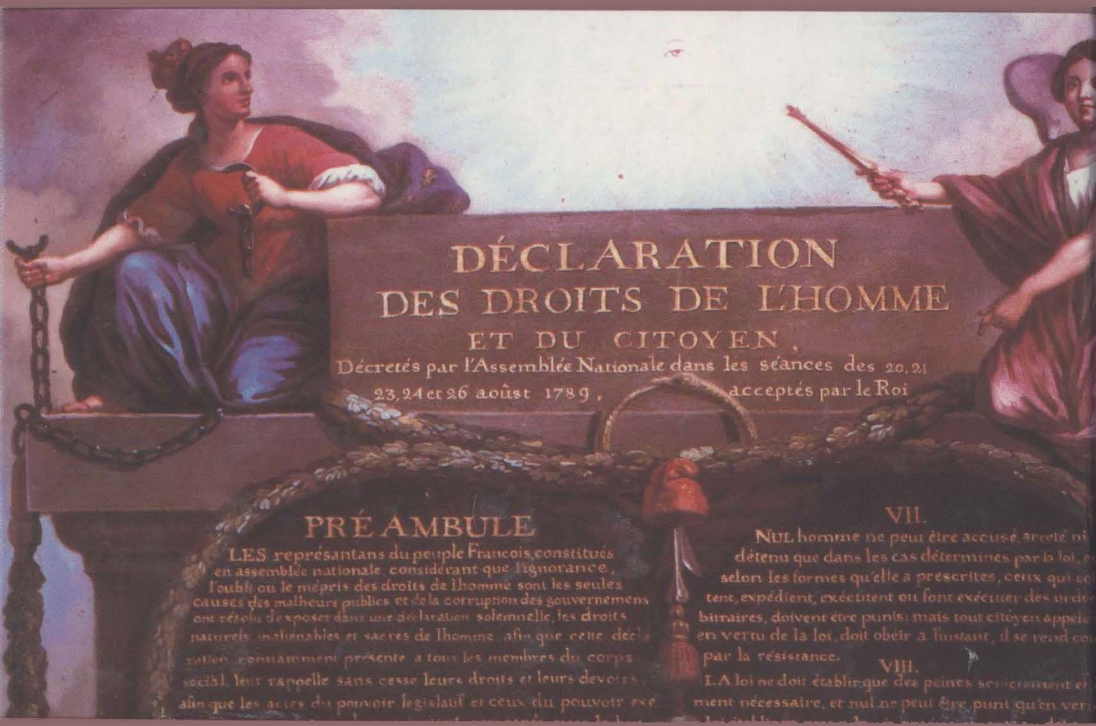

העורך: ירחמיאל כהן

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

המהפכה הצרפתית ורישומה

המהפכה הצרפתית ורישומה

קובץ מאמרים

העורך

ירחמיאל כהן

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית
ירושלים תשנ"א

המערכת המדעית

פרופ' אברהם גרוסמן (יו"ר), פרופ' ישעיהו גפני, פרופ' אריה גראבויס
צבי יקותיאל, ד"ר ירחמיאל כהן, ד"ר משה רוסמן, פרופ' יעקב שביט
מרכז המערכת: יצחק כהן

עריכה לשונית: מלכה בק

מסת"ב 965-227-071-2

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר, 1991

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר־מחשב: מרכז זלמן שזר; לוחות: מכון לאופסט שלמה נתן
פיתות, עימוד והדפסה: דפוס 'גרף־חן' בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

הקדמה 7

תפישת המהפכה

אלי בר־נביא — המהפכה הצרפתית ומושג המהפכה 13
ברוך קני־פז — המהפכה הצרפתית כדגם למהפכות מודרניות 23
יהושע אריאלי — המהפכה האמריקאנית והמהפכה הצרפתית בראייה הדדית 37

דפוסים פוליטיים, תרבותיים וציבוריים במהפכה

עמוס הופמן — מקורות "תאוריית הקשר" (קונספיראציה) של המהפכה הצרפתית 73
צבי לוי — ניצני המהפכה בספרות הצרפתית של המאה ה־18 91
חנוך צ'יזיק — היחס ל"עם" בפאמפלטים ערב המהפכה הצרפתית ובשלביה המוקדמים 107
עוזי אלידע — עיתונות עממית ותעמולה במהלך המהפכה הצרפתית 121
ירחמיאל כהן — רטוריקת האמנציפאציה של היהודים ותמונת העתיד 145
אבנר בן־עמוס — "לאנשים הגדולים — המולדת מכירה תודה": המהפכה הצרפתית ותחילת מסורות הלוויות הלאומיות הרפובליקאניות 171

המהפכה בהיסטוריוגראפיה

יהושע מטיאש — ההיסטוריוגראפיה של המהפכה כמאבק אידיאולוגי — המקרה של איפוליט טן (Hippolyte Taine) 195

שמואל פיינר "מרדות הצרפתים" ו"חירות היהודים" — המהפכה הצרפתית בתמונת העבר של ההשכלה היהודית במזרח אירופה 215

השלכות המהפכה על החברה היהודית

חיים ברקוביץ התודעה היהודית בצרפת בדורות הראשונים שלאחר המהפכה: אספקטים חברתיים 251
ישראל ברטל "המודל המשני" — צרפת כמקור השפעה בתהליכי המודרניזאציה של יהודי מזרח אירופה (1772-1863) 271
ישראל קולת השתקפות המהפכה הצרפתית בתנועה הלאומית היהודית 287

רישומה של המהפכה בצרפת ומחוצה לה

יעקב אריאל המהפכה הצרפתית והתעוררות האסכאטולוגיה הנוצרית 319
צבי בכרך הרישום של המהפכה הצרפתית על התודעה הלאומית הגרמנית במאה ה־19 339
גד ארנסברג תהודת המהפכה הצרפתית בתנועת ההתקוממות של 1830 בגרמניה 353
זאב איבינסקי המהפכה היעקובינית מורשת האלימות והטרור 375
דוד אוחנה אנטי־משיח: ז'ורז' סורל וביקורת ההשכלה והמהפכה הצרפתית 401
שלמה זנד תדמית המהפכה בדמיון ההיסטורי של פאשיזם צרפתי 419

רשימת המשתתפים בקובץ 435

מפתח 437

הקדמה

שאלת מקומו של מאורע היסטורי ורישומו על ההתפתחות ההיסטורית המאוחרת עברה טלטלה משמעותית במחקר ההיסטורי של המאה הנוכחית. ערעור יסודי על הדומיננטיות של השיטה ההיסטורית הקלאסית בא מחוקרי מדעי החברה, שהעמידו בספק את חשיבותם של מאורעות מסוימים (במיוחד מאורעות פוליטיים), של אישים ושל כרונולוגיה. לדידם, שינוי חברתי אינו נובע מהתפתחות דרמאטית כלשהיא או ממעשיו של יחיד, אלא הוא תולדה של תהליכים מבניים בחברה, המונעים על־ידי כוחות כלכליים, חברתיים, תרבותיים וכיו״ב. במהלך המאה חדרה תפישה זו לחוגים היסטוריוגראפיים שונים, ובראשם ראשי אסכולת האנל (Annales), ואלו עסקו בהיסטוריה דרך בעיות מיוחדות של החברה והתרחקו מגישה שהבליטה את המאורע ההיסטורי ואת תיאורו הרצוף, הנאראטיבי, וממרכזיותם של המאורעות הפוליטיים. כך, למשל, מחקרים רבים שפורסמו בכתב העת של האסכולה הזו, הנושא את שמו, גילו עניין בבעיות גיאוגראפיות, כלכליות ודמוגראפיות של תקופה היסטורית מסוימת, ובאופן שיטתי זנחו את ההיסטוריה הצבאית, הדיפלומאטית או הכנסייתית של אותה תקופה. אולם דומה, שפרט לקיצוניים ביותר שבין בעלי גישה זו, קשה למצוא מי שיכפור לחלוטין בחשיבותם של אירועי המהפכה הצרפתית לתולדות האנושות בכלל ולתולדות אירופה וצרפת בפרט.

האירועים הדרמאטיים של המהפכה — הצהרת זכויות האדם והאזרח, ביטול המלוכה, הטרור, יצירת איגודים פוליטיים למיניהם וכיו״ב — הם בחלקם תולדה של מאבקים והתפתחויות בחברה הצרפתית של המאה ה־18 והם נחרטו בלב, בזיכרון ובתודעה של בני העם הצרפתי ובני עמים אחרים. יתירה מזו, אירועי המהפכה נהיו לסמל מיתי ולמודל של האפשרויות הטמונות בחברה האנושית, ובכך — לגורם עצמאי המתסיס ומעורר את דמיונם ומעשיהם של הדורות הבאים. ״המהפכה״ ואירועיה הייחודיים הפכו חלק אינטגראלי של התרבות האנושית, ועל כן חזרו ונידונו במחקר ההיסטורי באינטנסיביות רבה מאז ועד עצם היום הזה. ״המהפכה״ נתפסה כמאורע כה מרכזי בעת החדשה, עד שהיא דרשה מכמעט כל תפישה פוליטית חדשה, בעלת מסר מהפכני, מכל צורת שלטון חדש, ואף מכל שינוי שהתרחש בהיסטוריוגראפיה להתייחס לאופיה ולמשמעותה של המהפכה, בצרפת בפרט אך גם מחוצה לה. על כן, תופעות לאומיות וליבראליות שאירעו במאה ה־19, והפאשיזם והקומוניזם במאה ה־20,

נדרשו לקבוע את יחסם ואת זיקתם למהפכה ולהתפתחויות המיוחדות לה במודע ולפעמים שלא במודע. היות שהמהפכה הצרפתית ומורשתה נתפשו כתופעה חיה ומתמשכת, באו הדיה לידי ביטוי בתופעות חברתיות ותרבותיות שהתרחשו במרחק רב ממנה הן מבחינת הזמן והן מבחינת המקום. מכאן שכל עיסוק במהפכה נידון מטבע מהותו לחרוג מהמאורע עצמו כדי ללבן גם פרשיות היסטוריות שהתמודדו עם מורשתה. תביעתה של המהפכה לראותה באספקלריה רחבה משתקפת בדבריו הפיוטיים של חוקר המהפכה ז׳יל מישלה באמצע המאה ה־19: ״המהפכה שומרת בתוכה את הסוד של כל הימים שעברו. דרכה בלבד צרפת נהיתה מודעת לעצמה... המהפכה חיה בתוכנו — בנפשותינו: אין לה אנדרטה חיצונית״.

על אף זאת, עדיין רחוקים החוקרים מהסכמה על שאלת השבר או נקודת המיפנה שיצרה המהפכה. קיימות תפישות שונות: יש הרואים בה המשך או הקצנה של תהליכים רחבים שהתפתחו כבר בימי המשטר הישן, ולעומתם אחרים מדגישים את הראשוניות ואת האופי החדשני שבהתרחשויות ובתהליכים שהולידה המהפכה. אלקסיס דה־טוקוויל, הנחשב בדין לאחד הפרשנים הבולטים של המהפכה, העמיד שאלה זו בראש מחקרו המפורסם (״המשטר הישן והמהפכה״), ואף על פי שהחשיב את תודעתם ואת נסיונם של בני דור המהפכה ליצור חיץ טוטאלי בין העבר להווה, הוא הגיע למסקנה שקיים קשר מהותי בין מוסדות המשטר הישן ותפישותיו לבין המהפכה עצמה. אך טוקוויל סבר שאירועי המהפכה תרמו רבות להיווצרות סדר חברתי חדש בצרפת הרבה הודות לפועלו של ההמון הנבער, שהיה חדור יותר שאיפה לשוויון מאשר לחירות. כלומר, טוקוויל סלל דרך ביניימית, שבה המהפכה מזדקרת כצומת דרכים בין החדש לישן, גישה שהעריכה את השינויים שחלו במהפכה ובעקבותיה וגם את ירושתה מן העבר. אולם בנוסף בחן טוקוויל את המהפכה מהיבטים שונים, הן כ״אירוע״ והן כפרי האופי הנפשי של הצרפתים, שלשיטתו הכריע הרבה במהלכיה של המהפכה ובלעדיו היא לא היתה פורצת כלל. פרספקטיבות אלה, שניחנו בהתבוננות חדה, העניקו לחיבורו של טוקוויל חיוניות מיוחדת לאורך זמן והביאו היסטוריונים מאסכולות שונות ומנוגדות — אף בין אלו שמחשיבים מאורעות ואף בין אלה הדוחים את מרכזיותם — למצוא תובנה כלשהיא באינטרפרטציות שונות שלו. גם בקובץ מאמרים זה תורתו של טוקוויל ועניינים שהעסיקוהו זוכים להתייחסות בולטת, הן בקרב אלו הדנים במהפכה עצמה והן בקרב אלו שעוסקים בהשלכותיה ההיסטוריות.

אולם שלא כדעתו של טוקוויל, ועל אף שאין בקובץ זה אחידות קונצפטואלית, דומה שרובו נוטה להדגיש את הקווים החדשניים שבמהפכה ואת היותה

נקודת מיפנה בתולדות צרפת ועמי אירופה, שרישומה ניכר גם אחרי ביטול עקרונותיה בתקופת וישי. קבוצה אחת של מאמרים, הפותחת את הקובץ, עוסקת בשאלה זו בצורה ישירה, בתהותה על מושג המהפכה, על עקרונותיה הבסיסיים ועל זיקתה למהפכות קודמות ומאוחרות. המחברים הללו אינם תמימי דעים בדבר מהותה הייחודית של המהפכה, אף שכולם — בדרך זו או אחרת — מזהים בה תופעות שהבדילו אותה מקודמותיה והשאירו את עקבותיהן גם בדורות הבאים.

מאמרים אחרים בוחנים את המהפכה גם כתופעה היסטורית שחרצה את גורלם של עמים ותרבויות וגם כמיתוס שעורר כעבור דורות מנהיגים, הוגים והדיוטות להאחז או להאבק בגורלם כחלק ממגמתם העיקרית. אולם מורכבותה של המהפכה טמונה בכך שיש בה תופעות בולטות, שחורגות מקטגוריה זו או אחרת ומשיקות לכמה מהן. כך, למשל, הנושא מקומו של ההמון, כניסתו לפוליטיקה המודרנית והשלכותיו עליה — הנושא שהעסיק רבות את טוקוויל ואת ההיסטוריוגראפיה המודרנית — מהווה גשר בין המציאות ההיסטורית של תקופת המהפכה לבין המיתוס ההיסטורי. מצד אחד, יש חוקרים המבקשים לתהות כיצד פעילים והוגים של המהפכה העריכו את מקומו של ההמון במיפנה המיוחל וכיצד ניסו לגייס את תמיכתו; מצד אחר, בדומה לטוקוויל עצמו, בוחנים חוקרים אחרים את המשמעות ארוכת הטווח של כניסתם של ההמונים לפוליטיקה המודרנית ואת השלכותיה על התקופה שבה הם דנים. במקרים כאלו התופעה המהפכנית אינה נתפסת בדורות הבאים כעניין "היסטורי" בלבד, כזה שעבר מן העולם, אלא כתקדים מהותי — ואף כמיתוס — שדורש התייחסות כבדת משקל.

גם שאיפותיה ופועלה של המהפכה להביא לידי גיבוש תודעה צרפתית אחידה ומודרניזציה של החברה נתפשים ונידונים בהקשר למהפכה עצמה ובזיקה למיתוסים שנארגו סביבה ובעקבותיה. עניינו בדרך שבה החברה המהפכנית פעלה ליצור אחידות רעיונית, תרבותית ולשונית והחדירה מורשת זו לחברה האירופית, אך גם בדרך שבה הדורות הבאים ניסו להיבנות ממנה ומדמותה. נושא ה"טרור" הינו דוגמא מובהקת לפרובלמטיקה זו והוא נידון בקובץ מהיבטים שונים, הן בדרך שבו הוא נתפס בהיסטוריוגראפיה כקנה־מידה למהפכה בכלל, והן בהפיכתו למודל פוליטי בראייה ובעשייה הפוליטית המאוחרת. אולם הטרור אינו אלא הביטוי החריף ביותר של ביטול הפרטיקולאריות במדינה המודרנית והוא משתקף במאמרים אחדים בהתמודדות עם ביטויים יותר סמויים של ריכוזיות רעיונית ופוליטית. מאליו ברור, שהתמודדות זו נשאה אופי יותר גורלי עבור החברה הצרפתית, שנאבקה לאורך המאה ה־19 והמאה ה־20 עם פניה

המרובות של המהפכה, אך היא חזרה ועלתה גם בגרמניה ובפולין של המאה ה־19 וברוסיה של המאה ה־20, ובקרב יהודי צרפת ואירופה בכלל זה.

קובץ זה מצטרף לחיבורים ולקבצים רבים בנושא המהפכה שנתפרסמו לקראת יובלה המאתיים, שחל בשנת 1989, ובעקבותיו, עדות למחקר בנושא המהפכה שאינו יודע שובע. בשנים האחרונות זכה המחקר להתעוררות מיוחדת והוא מאפיל אף על ההתחדשות המחקרית שנתלוותה ליובל המאה של המהפכה. אז, בעידן הרפובליקה השלישית, התנער המחקר במידה רבה ממסורת עוינת למהפכה ופנה לפרשנות רפובליקאנית, שהעלתה על נס תופעות ראדיקאליות שלה. מסורת זו, ששלטה בכיפת המחקר ההיסטורי הצרפתי תקופה ארוכה, נמצאת כעבור מאה שנה בדעיכה, ובמקומה עולות פרספקטיבות חדשות, הניזונות, בין השאר, הן מירידת קרנו של המחקר המרכסיסטי בכלל והן מחדירת האסכולה התרבותית בחקר ההיסטוריה לחקר המהפכה. היבטים אחדים של הנושאים המרתקים את המחקר בדורנו באים לידי ביטוי בקובץ זה, אך מיותר לציין שאין בהם כדי לשקף את ההיקף העצום של מחקר המהפכה.

הקובץ הנוכחי מבוסס על חלק מההרצאות שהושמעו בכנס השנתי ה־13 של החברה ההיסטורית הישראלית ומרכז זלמן שזר לציון יובל המאתיים של המהפכה. ההרצאות עובדו והורחבו לצורך פרסומן. בחירת הנושאים בקובץ שלפנינו נובעת בעיקר מתחום עיסוקיהם של משתתפי הכנס; ועל כן, נושאים שונים ומגוונים, מהותיים בחקר המהפכה, לא הגיעו מטבע הדברים לכלל דיון. המהפכה כמאורע עצמאי איננה עומדת במרכז המחקר ההיסטורי הישראלי, ופרט לחוקרים אחדים, המשתתפים בקובץ זה, אין היא עיסוקם העיקרי. אולם דרך מחקרם בתחומים הרחוקים מנושא המהפכה התוודעו מחברים שונים לרישומה ולתודעתה בתחום מחקריהם, ודבריהם חושפים פנים נוספות של השלכותיה על התקופה המודרנית. חטיבה זו של מאמרים, המתפרשת על תחומים מגוונים, מוכיחה בעליל שאירועי המהפכה ורעיונותיה היוו לציבורים רבים גורם משמעי לליבון דרכם הרוחנית והחברתית. צירופם של מאמרים אלה לצד מאמרים הדנים בהשלכותיה של המהפכה על ארצות ועמים, במקורות יניקתה, באיפיוניה ובמורשתה, מאפשר מבט רב ממדים על מאורע מרכזי בתולדות החברה המודרנית, החוזר ומהדהד ומעורר למחשבה במלואת לה מאתיים שנה.

ירושלים, ניסן תשנ״א — ירחמיאל כהן

תפישת המהפכה

אלי בר־נביא

המהפכה הצרפתית ומושג המהפכה

המהפכה הצרפתית ודאי לא המציאה את המהפכה. בני אדם מרדו במלכות לפני המהפכה הצרפתית, משחר ההיסטוריה המתועדת ועד המהפכה האמריקאנית, שאחדים מן השחקנים הראשיים של הדראמה הצרפתית השתתפו בה באורח פעיל. "טבעי הוא שהאדם יזוז אם לא נוח לו": קביעה פשוטה וציורית זו, שהופיעה בקונטרס מהפכני צרפתי מן המאה ה־16, היא אולי ההגדרה הממצה ביותר של התופעה המהפכנית.

כלומר, גם את רעיון המהפכה לא המציאה המהפכה הצרפתית. עוד ב־Timaues מספר אפלטון על הסדר המושלם אשר שרר פעם בקרב בני האדם, כשהעולם נשלט ישירות בידי האלים. והנה, לפתע פתאום התרחשה תמורה גדולה וקיצונית, metabolé, האלים נסוגו מן העולם, וסדר מושלם זה הוחרב. למהפכה ראשונית זו חייבים בני האדם למצוא תשובה — הווה אומר, מהפכה נוספת, אנושית הפעם — על מנת להגיע שוב אל הסדר המושלם האבוד. וסכֵמה זו — מקור מיתי של שלמוּת, קאטאסטרופה בְּראשיתית ומהפכה אנושית האמורה להחזיר את הסדר על כנו — השתלטה בתיווכן של היהדות ושל בּתה החורגת — הנצרות, על החשיבה האידיאליסטית המערבית. קל להראות עד כמה היה מסר הכנסייה, הנחשב בדרך כלל לשמרני ולסמכותי במובהק, דו־משמעי למעשה, ועד כמה טמן בחובו זרעים מהפכניים. אך אין זה מעניינו כאן.

ולבסוף, המהפכה הצרפתית אף לא המציאה את מושג המהפכה, אפילו במשמעותו הפוליטית המעסיקה אותנו כאן: מוצאים אותו כבר ב־1525, בספרד, בהקשר של מרד ה"קומוּנֶרוֹס"; ב־1647, ב־*Le Rivolutioni di Napoli* של Giraffi ושנה לאחר מכן, בספר *Le Rivolutioni di Catalogna* מאת Luca Assanino.

מה, אם כן חוללה המהפכה, במה היה חידושה, מה היה "מהפכני" בה, כמאמרו של רוברט דארנטון (Robert Darnton)? אם להאמין לקיצוניים שב"רוויזיוניסטים" המודרניים — ששמעון שאמה (Schama) מאוניברסיטת

הספר המהפכה הצרפתית ורישומה מבקש לבחון כיצד המהפכה מילאה תפקיד כה מרכזי בחברה המודרנית. האירועים הדרמאטיים של המהפכה הצרפתית – הצהרת זכויות האדם והאזרח, ביטול המלוכה, הטרור, יצירת איגודים פוליטיים למיניהם וכיו"ב – נחרטו בלב, בזיכרון ובתודעה של בני העם הצרפתי ובני עמים אחרים. אירועי המהפכה הפכו לסמל מיתי ולמודל של האפשרויות הטמונות בחברה האנושית, ובכך לגורם עצמאי המתסיס ומעורר את דמיונם ומעשיהם של הדורות הבאים. המהפכה ואירועיה הייחודיים הפכו חלק אינטגראלי של התרבות האנושית, ועל כן חזרו ונידונו במחקר ההיסטורי באינטנסיביות רבה מאז ועד עצם היום הזה.

בקובץ המהפכה הצרפתית ורישומה כלולים עשרים מאמרים, פרי עטם של היסטוריונים ממוסדות מחקר שונים בארץ, העוסקים בהיבטים שונים של המהפכה ורישומה ההיסטורי. שאלת מהותה של המהפכה, עקרונותיה הבסיסיים וזיקתה למהפכות קודמות – "המהפכה המפוארת" באנגליה והמהפכה האמריקאית – ומאוחרות (של המאה העשרים), היא נושא מרכזי בו. חטיבה נוספת של מאמרים דנה בקשת רחבה של תופעות היסטוריות, הן בחברה היהודית והן בחברה האירופית במאות ה־19 וה־20, שנדרשו לקבוע את יחסם ואת זיקתם למהפכה ולהתפתחויות המיוחדות לה, במודע ולפעמים שלא במודע. גם השלכותיה של המהפכה על תופעות פוליטיות מרכזיות, הפשיזם מכאן והקומוניזם מכאן, זוכות לדיון נרחב. מתוך מחקרים רבים בקובץ זה עולה, שהמהפכה הצרפתית נתפסה כתופעה חיה ומתמשכת, שהדיה באו לידי ביטוי בתופעות חברתיות ותרבותיות (למשל, האסכטולוגיה הנוצרית, הלאומיות הגרמנית וההשכלה היהודית), שהתרחשו לפעמים סמוך לה ולפעמים במרחק רב ממנה, הן מבחינת הזמן והן מבחינת המקום. מאמרים העוסקים בנושאים אלו ובמהפכה עצמה מאפשרים מבט רב־ממדים על מאורע מרכזי בתולדות החברה המודרנית, החוזר ומהדהד ומעורר למחשבה במלואת לה מאתיים שנה.

ירחמיאל כהן, עורך הקובץ, משמש מרצה בכיר בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים. פרסם ספרים ומאמרים על תולדות יהודי צרפת בעת החדשה ועל זיקת הגומלין בין ההיסטוריה החברתית של יהודי אירופה לבין האומנות היהודית.